

Б.Н.Ельцин атындагы КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

КР УИАнын Ч.Т.Айтматов атындагы
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Д 10.14.500 Диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 4:409.5:414.8:482

Болотакунова Гульзат Жолдошбековна

**«ТАҢ КАЛУУ» ПСИХИКАЛЫК АБАЛЫНЫН ТИЛДЕГИ
НОМИНАТИВДИК-ФУНКЦИОНАЛДЫК ТАЛААСЫ**

10.02.19 – тилдин теориясы

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2016

Иш Ош мамлекеттик университетинин орус жана салыштырма тил илими кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору,
профессор **Лазариди Милана Исааковна**

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Абдуллаев Сайфулла Нурмухамедович

филология илимдеринин кандидаты
Төлөкова Элмира Турдубаевна

Жетектөөчү мекеме Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук
университети, орус тилинин теориясы жана
практикасы кафедрасы, дареги: 720033, Бишкек
ш., Манас пр., 101.

Диссертациялык иш 2016-жылдын «14» октябрында саат 10.00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Т.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун, Ош мамлекеттик университетинин, Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин алдындагы филология илимдеринин доктору(кандидаты) илимий даражасын изденип алуу үчүн уюштурулган Д10.14.500 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. **Дареги:** Бишкек шаары, Чүй просп. 265-а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Т.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун (720071, Бишкек ш., Чүй проспект, 265-а), Ош мамлекеттик университетинин (723500, Ош ш., Ленин көч., 331), Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720000, Бишкек ш., Киев көч., 44) китепканаларынан таанышууга болот.

Автореферат 2016-жылдын «13» сентябрында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты, доцент:

Коңурбаева Р.Э.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Бул изилдөөнүн **актуалдуулугу** таң калуу эмоциясын тилде чагылдыруунун ыкмаларын терең үйрөнүү зарылдыгында турат, ошондой эле «таң калуу» психикалык абалын мимика, пантомимика, жест, үндүн бийиктиги сыяктуу вербалдык эмес каражаттар аркылуу чагылдыруунун имплициттик ыкмаларын сүрөттөөнүн жана билдирүүнүн маанилүүлүгүндө болуп саналат.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен байланышы. Иш демилгелүү болуп саналат.

Иштин максаты «таң калуу» психикалык абалынын номинативдик-функционалдык талаасын сүрөттөөдө турат.

Бул контекстте «таң калуу» концепти тилде адамдын жан дүйнөсүнүн улуттук-спецификалык мүнөздөмөсүн, анын сырткы дүйнөнү жана кырдаалды кабыл алуусу менен баалоосун ачып көрсөтүүчү маданий-маанилик концептосфераны түзөрү жөнүндөгү **гипотезаны** текшерүү максатка ылайыктуу көрсөтүлөт. Бул максатка ылайык төмөнкүдөй **милдеттер** коюлду:

- «таң калуу» абалынын психо-физиологиялык механизмдерин изилдөө;
- «таң калуу» концептинин тилдик маданий маңызын жана анын түрдүү тилдердеги номинанттарынын курамын аныктоо;
- өз семантикасында таң калуу маанисин ишке ашыруучу тилдик бирдиктерди таап көрсөтүү;
- «таң калуу» психикалык абалынын номинативдик-функционалдык талаасынын элементтерин түзүп чыгуу;
- тилдеги «таң калуу» концептинин ядросу менен перифериясын мүнөздөп көрсөтүү;
- орус тилиндеги ядролук элементтердин семантикалык, синтагматикалык жана этимологиялык белгилерин сүрөттөө;
- таң калуу маанисиндеги орус фразеологизмдери менен макалдарын интерпретациялоо.

Иштин илимий жаңылыгы таң калуу концептин сыпаттоодо бул концептти туюндуруунун вербалдык жана вербалдык эмес ыкмаларынын өзгөчөлүгү ачылып көрсөтүлдү, сыпаттоонун ыкмасы катары талаа мамилеси тандалып алынды; орус тилиндеги таң калуунун сөздүк туюнтулушунун лексикалык, фразеологиялык жана метафоралык каражаттарын аныктоодо, анын физикалык көрүнүшүн сыпаттоочу бирдиктерди таап чыгууда, орус тилиндеги таң калууну туюндуруучу фразеологизмдер ме-

нен макалдарды интерпретациялоонун өзгөчөлүгүн изилдөөдө сыпаттоонун ыкмасы катары талаа мамилеси тандалып алынды.

Диссертациялык иштин теориялык маанилүүлүгү чөйрө теориясынын, лингвомаданият таануунун жана лингвистикалык этиологиянын негизги жоболорун орус тилиндеги «таң калуу» концептине ылайык өнүктүрүүдө турат.

Иштин практикалык маанилүүлүгү изилдөөнүн тыянактарын жана жыйынтыктарын андан ары эмоционалдык концепттерди изилдөөдө, таң калуунун талаа сөздүгүн түзүүдө, “Жалпы тил илими”, “Лексикология”, “Маданияттар аралык коммуникация”, “Когнитивдик лингвистика” дисциплиналарын окутуу практикасында пайдалануу мүмкүнчүлүгүндө турат.

Коргоого алынып чыккан жоболор:

1. Таң калуу башка эмоционалдык абалдардан интеллектуалдуулугу менен айырмаланган – эмоционалдык абал. Ал адамдардын бул же тигил этникалык жана тилдик топторунун кандайдыр бир маданий параметрлерине көз карандысыз түрдө баштан өтөт, бирок маданий үрп-адаттар бул эмоцияны билдирүүдө чектөөлөрдү белгилешет.

2. «Таң калуу» концептин репрезентациялоонун түрдүү деңгээлдеги каражаттары тил каражаттарынын өз ичине түрдүү сөз түркүмүндөгү сөздөрдү камтыган лексикалык типтеги НФТ түрүндө жана өз ичине таң калууну туюндуруучу түрдүү синтаксистик конструкцияларды камтыган синтаксистик типтеги НФТ түрүндө бериле турган өзгөчө номинативдик-функционалдык талаасын түзүшөт. Бул талаанын түзүлүшү ядролук-перифериялык уюмга ээ.

3. «Таң калуу» концептин ишке ашыруучу лексикалык бирдиктер бул эмоциянын интенсивдүүлүгүнүн даражасы менен айырмаланышат.

4. «Таң калуу» психикалык абалы адамдын эркине баш ийбеген жана анын психикасы тарабынан көзөмөлдөнбөгөн мимика, пантомимика, үндүн тембри ж.б.у.с. таасирдүү кыймылдар түрүндө вербалдык эмес ыкмалар аркылуу да берилиши мүмкүн.

5. «Таң калуу» психикалык абалынын метафоралык прообразы башка берилген соккунун образы менен байланышкан. Муну менен метафоралык прообраз башка психикалык абалдардан айырмаланып, таң калуунун когнитивдик маңызын алдын-ала аныктайт

Изилдөөчүнүн жеке салымы теориялык жана фактылык материалдарды топтоодо, классификациялоодо, иретке келтирүүдө жана интерпретациялоодо, ошондой эле изилдөөнүн жыйынтыктарын формулировкалоодо, жалпылоодо камтылган.

Иштин апробациясы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору жана тыянактары «Орус тилинин кыргыз тили жана маданияты менен өз ара аракеттешүү контекстиндеги кызматы» (Бишкек, КРСУ, 2013,

февраль), «Орус тили өзгөрүлмө аныктыктын шарттарында» (Бишкек, КУУ, 2014, ноябрь) аттуу эл аралык конференцияларда баяндалган. Диссертациянын материалдары жана жыйынтыктары ОшМУнун орус жана салыштырма тил илими кафедрасынын жыйындарында талкууланган. Диссертация Ош мамлекеттик университетинин орус тилинин практикалык курсу, орус жана салыштырма тил илими кафедраларынын кеңейтилген жыйынында талкууланган.

Диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы. Изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча Россия Федерациясынын жана Кыргызстандын индексациялоо системасына кирүүчү лицензияланган мезгилдүү илимий басылмаларында (региондор аралык мейкиндиктеги филология жана маданият: И.А.Воробьеваны эскерүүгө арналган эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Барнаул, 2013-жыл, 15-17-май; Филологиянын, маданият таануунун жана искусство таануунун көйгөйлөрү учурдагы изилдөөлөрдө: VI эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы, 2014-жыл, 16-июнь; «Заманбап илимдин теориясы жана практикасы» 2016, «Экономика жана социум» 2016, «ОшМУнун жарчысы» 2012, 2014, «КУУнун жарчысы», 2014) он макала жарык көргөн.

Жарыяланган макалалар диссертациянын негизги мазмунун чагылдырып турат.

Иштин түзүлүшү. Диссертация киришүүдөн, үч главадан, корутундудан, 4 тиркемеден турат. Диссертациянын көлөмү – 205 бет, тиркемелердин көлөмү – 30 бет стандарттык компьютердик тексттен турат, адабияттардын тизмеси 202 аталышты камтыйт.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөө темасын тандоонун актуалдуулугу негизделип, анын объектиси, предмети, максаты жана конкреттүү милдеттери аныкталат, илимий жаңылыгы аргументтештирилип, теориялык жана практикалык маанилүүлүгү ачылып берилет, ошондой эле материал жана изилдөө методдору баяндалат, коргоого алынып чыгуучу жоболор түзүлүп, диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү көрсөтүлөт.

«Талаа лингвистикалык көйгөй катары» деген аталыштагы биринчи главада диссертациянын автору таянган негизги теориялык жана методологиялык жоболор баяндалат.

«Тилдеги талаалардын типтери. Тил илиминдеги талааларды классификациялоонун негизги моделдери» деген темадагы биринчи бөлүмдө лингвистикадагы талаалардын негизги типтери каралат, тилдик материалды үйрөнүүнүн ыкмасы катары берилген мамиленин маңызын ачып берүүчү негизги мамилелер изилденет.

Иште тил илиминдеги талаа мамилесин негиздөөчүлөрдүн идеялары: И.Трирдин «түшүнүк» талаасын, Г.Ипсендин «семантикалык» талаасын, В.Порцигдин «синтагматикалык» талаасын, Ш.Баллинин «психолингвистикалык» талаасын уюштуруунун принциптери көрсөтүлдү.

Талаа дегенде төмөнкү белгилерге толук жооп берген бирдиктердин тобун түшүнүүгө болот: дифференциалдык жана интегралдык белгилердин болушу, маанилердин же талаа бирдиктеринин функцияларынын жалпылыгы, талаанын айрым автономдуулугу.

Талаа бир өңчөй жана ар түрдүү элементтерди бириктириши, өз курамында тилдин түрдүү грамматикалык класстарына жана деңгээлдерине таандык болгон тилдик бирдиктерди камтышы мүмкүн. Талаа – бул ядро-го же периферияга таандык болгон жана структуралык мамилелер менен өз ара байланышкан элементтердин айрым чөйрөсү. Талаанын ядросу болуп доминанттык түшүнүктү туюндуруучу нейтралдык сөз эсептелет.

«Функционалдык-семантикалык талаа лингвистикалык анализдин предмети катары» деген экинчи бөлүмдө бул типтеги талаага мүнөздөмө берилет. «Функционалдык грамматиканын принциптери жана аспектологиянын маселелери» деген монографияда А.В.Бондарко функционалдык грамматиканын чегинде каралган функционалдык-семантикалык талаага өз аныктамасын берет: функционалдык-семантикалык талаа – бул берилген тилдин грамматикалык (морфологиялык жана синтаксистик) бирдиктери менен бирге ошол эле семантикалык зонага таандык болгон алар менен өз ара аракеттешүүчү лексикалык, лексика-грамматикалык жана сөз жасоочу элементтер аркылуу түзүлгөн эки тараптуу (мазмундук-формалдык) бирдик [Бондарко 2001:40]. Функционалдык-семантикалык талааны бөлүү үчүн негиз катары окумуштуу берилген талаага таандык каражаттардын маанилеринде айрым семантикалык вариантсыздык (инвариант) болгон учурдагы семантикалык жалпылык базасында сөздүн грамматикалык же лексика-семантикалык классындагы грамматикалык категориянын, форманын, конструкциянын башка бирдиктер менен (лексиканын жана контексттин бирдиктерин кошо) өз ара аракеттешүүсүн эсептейт. Функционалдык-семантикалык талааны сүрөттөөдө талаанын түзүлүшүн, иерархиясын жана анын элементтеринин өз ара байланышын ачып көрсөтүүгө, тилдик системада функционалдык-семантикалык талааны түзүүгө жана өзгөчө маанилүү болуп грамматикалык бирдик менен контексттин катышына көңүл бөлүнөт.

«Номинативдик-функционалдык талаанын кыскача тарыхы. НФТнын аныктамасы. «Таң калуу» эмоционалдык концептин изилдөө жөнүндө» деген үчүнчү бөлүмдө талаанын функционалдык-семантикалык талаага окшоштугу жана айырмалуу жактары бар дагы бир тиби көрсөтүлгөн, ошондой эле анын чеги белгиленген. Бул талаада түрдүү тилдик деңгээлдерге таандык бирдиктер семантикалык жалпылык-

тын негизинде биригишет, анын натыйжасында номинативдик-функционалдык талаа функционалдык-семантикалык кубулуш катары квалификацияланат.

Номинативдик-функционалдык талаа дегенде биз белгилүү бир түшүнүктү билдирүүчү тилдин түрдүү деңгээлдериндеги номинативдик каражаттардын семантикалык шартталган системасын түшүнөбүз; бул өз конституенттерине инварианттык-иерархиялык багыныңкылык принциби боюнча түзүлүүчү система [Лазариди 2011:39]. НФТнын элементтери алардын номинативдик маанилери боюнча эле эмес, тексттерде ишке ашуучу функционалдык семантикасы боюнча да аныкталат.

Талаанын ядросу анын бардык бирдиктери үчүн жалпы маанини же функцияны бир топ толук туюндуруучу талаанын доминанттык (мааниси үстөмдүк кылуучу) компонентинин айланасында түзүлөт. Бул изилдөөдө мындай доминант болуп «таң калуу» эсептелет.

«Концепт жана анын категориялары» деген төртүнчү бөлүмдө «концепттин» табиятына жана маанисине карата түрдүү көз караштарга обзор жасалат, «концепт» терминин чечмелөөдөгү түрдүү мамилелер көрсөтүлөт. Концептти маданияттын кубулушу катары караган изилдөөчүлөр аны адамзаттын менталдык дүйнөсүндөгү маданияттын негизги ячейкасы катары эсептешет [Степанов 1997:40-41].

Бир катар окумуштуулар концептти **лингвомаданий кубулуш** катары белгилешет. С.Г.Воркачевдун ою боюнча, лингвомаданий концепттер «белгилүү бир этностун лингвоменталитетин чагылдыруучу кандайдыр бир вербалдашкан маанилер» болуп саналат. Г.Г.Слышкиндин пикири боюнча, концепт – бул «тил, аң-сезим жана маданият тармагындагы илимий табылгаларды биргеликте байланыштыруучу бирдик, анткени ал аң-сезимге таандык, маданиятта детерминдешет жана тилде предметтешет» [Слышкин 2000:9-10].

З.Д.Попова, И.А.Стернин, В.В.Красных **лингвокогнитивдик кубулуш** катары айтып, аны «берилген маалыматтын коомдук аң-сезимде интерпретацияланышы жана берилген кубулушка же предметке коомдук аң-сезимдин мамилеси жөнүндө, чагылдырылуучу предмет же кубулуш жөнүндө комплекстүү, энциклопедиялык маалыматты алып жүрүүчү, өзүндө инсандын жана коомдун таанып-билүүчүлүк (когнитивдик) ишмердигинин жыйынтыгын көрсөтүүчү бир аз иреттүү ички структурага ээ адамдын ой жүгүртүү кодунун базалык бирдиги болуп саналуучу дискреттик-менталдык маалымат» катары аныкташат [Попова 2007:18].

А.А.Залевская, В.Я.Мыркиндер концептти «лингвистикалык теориянын позициясынан илимий сүрөттөөнүн натыйжалары катары маанилерден жана түшүнүктөрдөн айырмалануучу параметрлер менен катар адамдын психикалык жашоосунун мыйзам ченемдүүлүктөрүнө баш ийүүчү» **психолингвистикалык кубулуш** катары аныкташат [Залевская 2011:39].

Т.В.Матвеева, Л.О.Чернейко концептти **лингвистикалык кубулуш** катары интерпретациялашат. «Концепт – жашоо образынын, коомдук аң-сезимдин, теориянын тилдик формада туюнтулган фактысы... Концепт тил аркылуу туюндурулат жана айрым сөздөрдө же сөз айкаштарында бекемделет, бирок тилдик бирдикке барабар боло албайт. Концепттин мазмуну аң-сезимдин айрым фактысын жалпы түшүнүү калтырылып коюлган көптөгөн сөздөрдүн, контексттердин жана тексттердин мазмунунан куралат»...[Матвеева 2003:116].

Изилдөөчүлөрдүн пикири боюнча, ар бир адамдын өзүнүн жекече маданий тажрыйбасы, билимдеринин жана көндүмдөрүнүн (акыркысы маанилүү) запасы бар, муну менен сөз маанилеринин байлыгы жана бул маанилердин концепттеринин байлыгы, кээде алардын жардылыгы, бир түрдүүлүгү аныкталат. Концепт өзүндө сөздөрдүн сөздүк маанисинин адамдын жекече жана элдик тажрыйбасы менен кагылышуусунун натыйжасын көрсөтөт, башкача айтканда, концепт – бул лексикалык маани жана инсандын тилдик тажрыйбасы.

«Эмоционалдык концепттерди когнитивдик лингвистикада үйрөнүү» деген темадагы бешинчи бөлүмдө «эмоционалдык концепттин», «эмоционалдык концептосферанын» табиятына жана маанисине карата түрдүү көз караштарга обзор жасалат. Көпчүлүк изилдөөчүлөр белгилегендей [Уфимцева, 1996; Фесенко, 2002 и др.], тил маданияттын бир бөлүгүн түзөт жана курчап турган чөйрө менен когнитивдик системанын байланышын түзүп турат. Бир тараптан, тил аң-сезимге чындыкты «өткөрөт», экинчи тараптан, аң-сезим чындыкты түшүнүү менен бирге тилдик формаларды мотивдештирет. Ошондо ар бир лексемага тилдик деңгээлде когнитивдик системанын айрым концепти дал келет деп айтууга болот.

Изилдөөчүлөр адамдын менталдык сферасы психикалык пландагы концепттер: эмоционалдуулук, баалоо, жүрүм-турумдун белгилүү бир моделдери, стереотиптер, этикет, адаттар жана конкреттүү маданияттын башка үлгүлөрү менен да берилерин белгилешет. Чындыгында, тил - аны алып жүрүүчүлөрдүн «маданий жашоосунун» чөйрөсү, мунун баары тилде чагылдырылат. Эмоциялар адам жашоосунда маанилүү роль ойношот, дүйнө моделинин этномаданий өзгөчөлүгүн чагылдырат жана өзгөчө «реалдуулукту» көрсөтөт.

Изилдөөчүлөрдүн ою боюнча, эмоционалдык концепттер бир топ тааал жана чебер түзүлүшкө ээ, ошондой эле бай концептуалдык мазмун болуп саналат. Алар өз мүнөзү боюнча бир топ субъективдүү. Берилген концепттерди репрезентациялоочу сөздөрдүн маңызы күнүрт.

Эмоцияларды адамдын социалдык реалдуулугунун маданий аныкталуучу элементтери катары үйрөнүү жемиштүү болот. Эмоциянын тилде чагылышы – лингвисттердин изилдөө предмети, ошону менен бирге биз-

дин да изилдөө предметибиз, анткени татаал когнитивдик структураны, түрдүү эмоционалдык концепттердин өз ара мамилесин жана өз ара таасирлерин аныктоо, алардын тилде репрезентацияланышы жана семантикалык жөнүн көрсөтүү бир топ кызыгууну жаратат. Бул көйгөйдүн татаалдыгы эмоциянын сферасына субъективдүүлүк да, объективдүүлүк да камтылып, психикалык абал эмоциянын талашсыз компоненти катары көбүнчө башка субъект тарабынан пайда болгондугунда турат.

Адабияттарды анализдөө эмотивдик лексиканы изилдөөдө эмоционалдык концепттердин маданий шартталгандыгын таануу чечүүчү учур болуп саналарын көрсөтөт. Авторлор айрым концепттерди метафоралык жана метонимиялык ташымалдын жардамы менен моделдештирүүнүн универсалдык мүнөзү прототиптик аффекттердин биологиялык негизи аркылуу алдын ала караларын белгилешет.

«Таң калуу» концепти психологияда жана лингвистикада» деген экинчи глава психологдордун эмгектеринде жана лингвистикалык сөздүктөрдө берилген таң калуунун аныктамаларын (дефиницияларын) талдоого арналган.

«Таң калуу» түшүнүгү психологияда» бөлүмүндө таң калуунун табиятына жана маңызына психологдордун түрдүү көз караштары каралат. Атайын адабияттарды талдоо бул кубулушту негиздүү түшүндүрүүгө талаптанган, ошону менен катар бири-бирине карама-каршы келген бир топ илимий концепциялар бар экендигин көрсөтөт. Психологияда «эмоция», «сезим», «аффект», «туюм» сыяктуу бир түргө кирүүчү түшүнүктөрдү колдонууда бирдиктүү түшүнүү жана терминологиялык так чектөө жок болгондуктан, биз түшүнүктүн негизине «белгилүү бир убакыт ичиндеги инсандын психикалык касиеттерине жана мурдагы абалына, чындык көрүнүштөрүнө жана чагылдырылган предметтерге байланыштуу психикалык процесстердин агымынын өз алдынчалыгын көрсөтүүчү психикалык аракеттин бирдиктүү мүнөздөмөсү» катары саналган психикалык абалды алабыз [Лазариди 2012:24].

Бир катар окумуштуулар базалык эмоциялардын болушун эсепке алышат, башкалары адам эмоцияларды өзүнүн жашоо тажрыйбасынан жаратат, эмоция маданияттын, социализациянын жана окутуунун жемиши деп эсептешет. Эмоциялардын универсалдуулугу же базалыгы тууралуу К.Изарддын классификациясы башкалардан айырмаланып, эмоциялар жер шарынын түрдүү континенттеринде, түрдүү коомчулугунда бирдей эле айтылыштарга жана мүнөздөмөлөргө ээ экендигине негизделгендигин белгилейбиз. Анын ою боюнча, бул критерийлерге *кызыгуу, кубануу, таң калуу, кайгы, ачуулануу, көңүл калуу, жсек көрүү, коркунуч жана уялуу* эмоциялары туура келет. Эмоцияларды оң жана терс деп бөлүштүрүү да талашсыз жана зарыл болуп саналат.

К.Е.Изарддын ою боюнча, таң калуу үчүн кокустан жаралган күтүүсүз окуя тышкы себеп болуп, нервдик стимуляциянын чукул өзгөрүүсүн жаратат. Изилдөөчү, таң калуу сезими ар бир эле адамга тааныш, бирок аны сүрөттөп берүү кыйын экенине басым жасайт. Анын себебин таң калуунун узакка чейин созулбастыгында көрөт. Бирок таң калуу учурунда аң-сезим бош калгандай, бардык ой жүгүртүү процесстери токтоп калгандай болгон жагдай андан да маанилүү ролду ойноорун белгилейт. Анткени ошол учурда нерв системасы жаңы активдүүлүккө даярданып, субъекттин күтүүсүз кырдаалга адаптацияланышына өбөлгө түзөт [Изард1980:195].

Психологдордун изилдөөлөрүн жана тексттик материалдарды анализдөө төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берет:

1) таң калуу – фундаменталдык эмоциялардын бири, күтүүсүз же адаттан тышкары окуядан же кубулуштан улам келип чыгуучу психикалык абал;

2) таң калуу өзүнөн өзү полярдык эмоция болуп саналбайт, бирок бизде таң калууну жараткан окуяга биз берген баа бул сезимди жагымдуу же жагымсыз кылат;

3) бизде таң калууну жараткан окуяга карата биз берген баага жараша бул сезимдин баш катуудан айласын кетируүгө, таң калтырууга чейинки интенсивдүүлүк даражасын аныктоого болот;

4) «таң калуу» концептине төмөнкү мүнөздөмөлөр таандык:

- парадоксалдуулук;
- субъективдүүлүк ;
- интеллектуалдуулук;
- когнитивдик жемиштүүлүк.

«Таң калуу» концептинин адамдын эмоционалдык толгонууларынын башка түрлөрү менен байланышы» деген бөлүмдө «таң калуу» психикалык абалы дагы кандай эмоциялар менен коштоло тургандыгы каралат.

«Таң калуу» концептинин мазмундук минимуму «күтүүсүздүгү, адаттан тышкарылыгы, таң каларлыгы же түшүнүксүздүгү менен таңыркатуучу, кандайдыр бир нерсеге катуу таасирленүүдөн улам келип чыгуучу абал» катары туюндурулат.

«Таң калуу» концепти орус тилинде төмөнкү зат атоочтор менен берилет: удивление, диво, диковина, изумление, ужас, ошеломление, обомление, остолбенение (таң калуу, укмуштуулук, тири укмуштук, айран-таң калуучулук, коркунуч, таң калтыруучулук, эч нерсе айта албай катып калуучулук, сенейип катып калуучулук). Таң калууну пайда кылган нерсе адаттан тыш, таң калыштуу, айран калтыруучу, коркутуучу, коркунучка, эсин жыюуга алып келүүчү, таң калтыруучу, күтүүсүз болуп кетет. Берилген концепттин эки багытына көңүл буралы: 1) күтүүсүздүк,

адаттан тышкарылык; 2) коркунучтан суктанууга чейинки таң калууну пайда кылуучу кырдаалга карата интеллектуалдык-эмоционалдык мамиле. Алар бул эмоциянын пайда болушу катары максатка багытталган, пландаштырылган кандайдыр бир иш-аракетти эсепке алышпай тургандыгы изилденүүчү материал аркылуу ырасталат. Биз таң калуу пландаштырылган реакция же аракет катары келип чыккан конструкцияны кездештире алган жокпуз. Чындыгында, эч кимибиз кандайдыр бир нерсеге таң каларыбызды же кандайдыр бир нерсе таң калтырарын алдын ала айта албайбыз. Мүмкүн, дал ушул үчүн биз «Мен таң калам» дегенге караганда «Мен таң калбайм» дегенди көбүрөөк айтсак керек. Концепттин бул тарабын башка эмоциялардан айырмачылыгы деп эсептөөгө болот. Таң калуу өзүнүн интенсивдүүлүгүнүн жана кыска мөөнөттүүлүгүнүн күчүнө, өзгөчө катуу таң калганда, бат жана үстүртөн болуучу реакцияны талап кылат.

Кандайдыр бир нерсенин күтүүсүздүгү, адаттан тыш экендиги адамда таң калуудан тышкары коркунучту жаратат. Окумуштуулар да адамда таң калуу күтүүсүз кырдаалга байланыштуу келип чыккандыктан, ал узакка созулбай тургандыгын жана башка эмоцияга өтүп кетерин белгилешет. Коркунучтан суктанууга чейинки эмоциялардын бүтүндөй гаммасын көрсөтүүчү конструкцияларды камтыган изилдөөнүн материалы психологдордун пикирин тастыктайт.

Лингвистикалык сөздүктөрдөгү сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү эмоциялардын чегинин бузулуп турушун: коркуу чочуу катары белгилүү болорун, а чочуу, катуу корку, коркунуч катары белгилүү болорун дагы бир жолу далилдешет.

Изилдөө материалы таң калуу эмоционалдык толгонуунун ар кандай түрлөрү менен айкалыша турганын көрсөтөт: таң калуу+коркуу, таң калуу+тынчсыздануу, таң калуу+катуу коркуу, таң калуу+уялып кысылуу, таң калуу+кайгы, таң калуу+кубануу, таң калуу+ырахаттануу. Мисалдар көрсөткөндөй, бул эмоционалдык толгонуулар таң калууга чейин да, андан кийин да, аны менен бир учурда да болуп өтүшү мүмкүн.

«Таң калуу» концепти дүйнөнүн улуттук картинасынын бир бөлүгү катары» бөлүмү изилденип жаткан концепттин предметтик-образдык мүнөздөмөсүн көрсөтөт.

Фасмердин этимологиялык сөздүгүндөгү «Дивиться» («таңдануу»), «диво» («таң каларлык») деген сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү бул сөздөрдүн тектештигин (лит. *diēvas*, лтш. *dievs* «бог», бай.исл. *tvar* «боги», д.-в.-н. *zin*, лат. *deus* «бог», *divus* «божественный») көрсөтүп турат, бул болсо мындай окуя же кубулуш Кудай тарабынан гана жасалышы мүмкүндүгүн көрсөтүшү ыктымал. Мүмкүн, ошол себептен адам катуу таң калганда орус тилинде көбүнчө «О боже!» же «Господи!» десе, англис тилинде «OhmyGod!», түрк тилинде «AmanAllahim», кыргыз тилинде

«Тообо», «Кудайдын кудурети», «Кудай-ай», «Кудай бетин салбасын» деген сөздөр айтылат.

Этимологиялык сөздүктөрдөгү «изумление» («айран-таң калуу»), «изумить» («таң калтыруу»), «ошеломление» («айласы кетүү»), «ошеломить» («айласын кетируу»), «разить» («сокку уруу»), «поразить» («таң калтыруу») деген сөздөрдүн түшүндүрмөлөрү *таң калуу* – бул дене абалына караганда интеллектуалдыкка жакын экендигин көрсөтүшөт. «Таң калуу» сөзүнүн «акылдан ажыроо», «жинди болуу» деген баштапкы маанилери болуп өткөндүн, же уккан нерсенин күтүүсүздүгүнөн адам кандайдыр бир учурга өзүн жогото тургандыгын, дал ошол укканына же көргөнүнө баа берүү үчүн керек болгон учурду көрсөтүп турат. Ошол эле учурда укканынын же көргөнүнүн күтүүсүздүгү же адаттан тышкарылыгы, таң калуунун табиятында көрсөтүлгөндөй, адамда башына курал менен чапкандай аракетти жаратат.

Орус тилинде таң калуу эмоциясынын концептуалдуу талаасы эки сөз менен берилген: *удивление* (таң калуу) и *изумление* (айран-таң калуу). *Таңкалуу* (удивление) концепти – берилген синонимдик катардын доминанты.

Англис тилинде таң калуу эмоциясынын концептуалдык талаасы төмөндөгүдөй берилген: *surprise* - *wonder* – *astonishment*– *amazement*. *Surprise* концепти – бул синонимдик катардын доминанты.

Кыргыз тилинде таң калуу эмоциясынын концептуалдуу талаасы мындайча берилген: *таң калуу* – *таңдануу* – *айран калуу*. *Таң калуу* концепти – бул синонимдик катардын доминанты.

В.В. Морковкин, П.Н. Денисовдордун редакциясы алдындагы «Орус тилиндеги сөздөрдүн айкаштыгынын сөздүгүндө» таң калуунун чын ниеттен, жасалма белгилери, б.а., антропоцентрикалык белгилерин мүнөздөөчү белгилери, ошондой эле эмоциянын интенсивдүүлүк даражасын аныктоочу белгилери (катуу, аргасыз) көрсөтүлгөн. Изилдөө материалы таң калуу көбүрөөк, абдан катуу, ачык, чын ниеттен, аргасыз, сырдуу, эрксиз, жымжырт болушу мүмкүн экендигин көрсөтөт: - Сизди коштоп жүрүүгө уруксат бересизби? – деп сурады Потугин, муну менен Литвиновду *бир топ таң калтырды*: Потугинди Ирина жибергендиги анын оюна да келген эмес. (Дым, 7-т., 358-б.); *Сырдуу баш катуу менин жан дүйнөмө бүлүк салды*. (Фауст, т.5, с.107)... .

Орус ассоциативдик сөздүгүндөгү маалымат боюнча, калп айтуу, ийгилик, талант, ыр, жолугушуу ж.б. – ушулардын баары респонденттер үчүн күтүүсүз же адаттан тыш болгондо таң калуу реакциясын жаратышы мүмкүн.

Тексттик фрагменттер да Орус ассоциативдик сөздүгүндөгү маалыматтарды тастыктап турат: *Биринчи эле учурларда ал мени өзүнүн башкача жалганчылыгы менен таң калтырды, анысы кускуму гана*

келтирди(Дуэль, т.7, с.370). *Пасынковдун күтүүсүздөн моюнга алуусу мени ушунчалык таң калтырды, мен чечкиндүү түрдө эч нерсе айта албай, «Ушундай да болобу? Муну кантип күмөн албадым?» деп гана ойлонуп турдум* (Яков Пасынков, т.5, с.76). Күтүүсүздүк же адаттан тыш-карылык стимул этиштердин негизинде да турат: *урунуп алуу, кокустан табуу, кокустан кезигишүү, сураштыруу, көрүнө калуу. Көрүү, угуу, карагыла* этиштери бир жагынан, биз таң калган натыйжаны көрсөтсө, экинчи жагынан, бул сезимди жашыруу такыр мүмкүн эмес экендигин, таң калуу реакциясы ар түрдүү таасирдүү кыймылдар: мимика, пантомимика, беттин түсү, үн аркылуу чагыла турганын көрсөтүп турат. Муну мисалдар менен көрсөтөлү: *Пунин селт этип кетти, оозун ачып, мени тикирейип карап калды* (Пунин и Бабурин, 9-т., 29-б.)... *Ал таң калганынан жана коркконунан ташка айланды*(Песнь торжествующей любви, т.10, с.101).

Биздин кебибизге таасирдүүлүктү жана образдуулукту фразеологизмдер берип турат. Орус, англис, түрк, кыргыз тилдеринде жаратканга, жардам бере ала турганга, түшүндүрүп бере ала тургандарга архаикалык кайрылууларды көрсөтүүчү фразеологизмдер кездешет. (мисалы, Бог мой! Боже мой! Господи боже мой! Силы небесные! Oh my God! Aman Allahim! Тобо! Кудайдын кудурети! Кудай бетин салбасын!), бул болсо “таң калуу” концептинин адамзат коомунун байыркы этабында калыптангандыгын күбөлөп турат.

Өз маанисинде сокку уруу метафорасын, адамга бир топ катуу жана күтүүсүз таасир этүүчү ыкма катары физикалык сокку менен байланышты көрсөтүүчү фразеологизмдер орус тилинде да, кыргыз тилинде да бар. Мисалы: *как громом пораженный, как снег на голову, как обухом по голове, башка чапкандай, башына таш тийгендей болуу, кулак тунгандай*. Бул фразеологизмдер болуп өткөн окуянын күтүүсүздүгүн көрсөтүп турат. Көпчүлүк фразеологизмдер таң калуу учурунда болгон таасирдүү кыймылдарды туюндурушат, башкача айтканда, мимика, жесттер, дене кыймылдары камтылган адамдын бетинин реакциясын сүрөттөп турат. Алар дүйнөнүн орус, кыргыз, англис картинасы үчүн жалпы экендигин изилдөө материалы көрсөттү: *one s eyes stand out of one s head* – глаза на лоб лезут, көзү чанагынан чыгып кетчүдөй болуу, *разинуть рот* – оозун ачуу, *чачы тик туруу* – волосы дыбом встали.

Кыргыз тилиндеги картина үчүн *жакасын карманды, эки колу жакасында* деген фразеологизмдер мүнөздүү. Муну Э.Ш. Абакирова *развести руками* деген фразеологизмдин эквиваленти катары сунуштайт.

Таң калуу маанисин камтыган макалдарды талдоо таң калуунун объектиси төмөнкүлөр болорун көрсөттү:

1) дүйнөдө өзгөчө күчкө ээ болгон, баарын жаратуучу катары саналган, табиятына адам акылы жеткис Жараткан-Кудай: *Дивны дела твои, господи*;

2) курчап турган (айланадагы) чындык: *Чуден свет – дивны люди;*
3) сейрек кездешүүчү кандайдыр бир нерсе, же аз сандагы нерсе: аз болгону таң каларлык. *Чего мало, то и в диковину. Чего нет, то и на диво. И курица петухом поет.*

4) аракечтик же мас болгон абал: пьянство или состояние опьянения: *Что тому дивиться, что земля вертится: напейся пьян, увидишь и сам. Тому не дивись, что пьяные свалились (подрались).*

5) аракечтиктин жоктугу: отсутствие пьянства: *То не мудрено, что пиво сварено, а мудрено, что не выпито. Дивное диво, что не пьется пиво;*

6) кандайдыр бир нерсеге даярдыктын жоктугу: *Ждали с гор, ан подплыло низом. Живет порою – течет и вода горою. Река протекла, так подо все города подошла. Не ждал я от него такой рыси (прыти).*

7) адаттар: *Людам на потешенье, всему свету на удивленье. Людам на*

потешку, белому свету на диво (на посмешку). Богу не угодишь, так хоть людей удивишь.

Айрым макалдар таң калуунун физикалык жактан туюнтулушун – мимиканы, пантомимиканы сүрөттөйт: *разводить руками* (алаканын ачып кала берүү). *Кто домовины (долбленого гроба, из колоды) не видывал, тому и корыто за диво* паремиясы айрым адамдарды таң калтырган кырдаалдар башка адамдарда бул сезимди жарата албай турганын тастыктап турат, бул инсандын түрдүү жактары: билими, жашы, тажрыйбасы ж.б. менен байланышат.

Таң калуу башка психикалык абалдардан кырдаалга интеллектуалдык баа берүүсү жана бул сезимдин ачык билдирилиши менен айырмаланат. Кырдаалга баа берүүнүн өзү бул психологиялык абалды оомасезимге айландырат.

«Таң калуу» психикалык абалынын орус тилиндеги номинативдик-функционалдык талаасы» деген үчүнчү главада «таң калуу» психикалык абалын репрезентациялоонун лексикалык, синтаксистик, вербалдык эмес каражаттары, «таң калуу» концептинин талаа сөздүгүнүн модели сүрөттөлөт жана талдоого алынат.

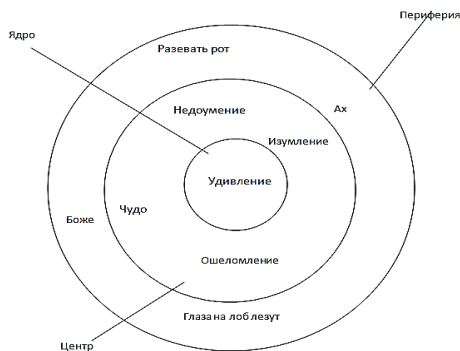
«Таң калуу» номинативдик-функционалдык талаасынын лексикалык тиби» бөлүмү таң калууну туюндуруучу лексикалык бирдиктердин мүнөздөмөсүн камтыйт. Орус тилинин түшүндүрмө сөздүктөрү таң калууну кандайдыр бир адаттан тыш, күтүүсүз, укмуштуудай аракет жана абал, таасирленүү катары аныкташат.

Орус тилинин синонимдер сөздүктөрү «удивление» («таң калуу») сөзүнө синоним катары «изумление» («айран-таң калуу») сөзүн гана көрсөтүшкөн. Дальдын сөздүгүндө, Ожегов менен Шведованын сөздүгүндө **изумление** сөзү «крайнее удивление» (айран-таң калуу)

катары берилген. Ожегов менен Шведованын сөздүгү ушундай эле аныктамага (катуу таң калган жана айран-таң калган абал) **«ошеломление»** («айран калуу») сөзүн кошо берген.

Изилдөө материалы жана сөздүктөрдөгү маалыматтар таң калуунун синонимдери бар экенин көрсөтөт: аң-таң болуу, айран-таң калуу, үрөйү учуу, айран калуу.

«Таң калуу» талаасындагы бардык сөздөр белгилүү тартипте ядрого, борборго жана периферияга бөлүнүшөт. Ядродо **удивление** зат атоочу жана түрдүү сөз түркүмдөрүндөгү уңгулаш сөздөр жайгашат: *удивительный, удивленный, удивленно, удивляться* [3.1. Сүрөт].

3.1. Сүрөт - «Таң калуу» НФТ лексикалык тиби

Талаанын борборунда «таң калуу» түшүнүгүн аныктоочу сөздөр: *недоумение, изумление, ошеломление, диво, чудо* (аң-таң болуу, айран-таң калуу, үрөйү учуу, таңданардык, укмуш); андан ары алардын синонимдери турат. Сөздөрдүн мындай жайгашуу тартиби ядродон периферияга карай сакталат. Периферияга жакын стилистикалык боёктуулукка ээ сөздөр турат: *обомлеть, ахнуть* (разг.), *ошарашить* (прост.) (жалдырап селдейип калуу, кокуйлоо, айласын кетирүү). Талаанын перифериясында фразеологизмдер жана метафоралык сөздөр жайгашат. Таң калуу сырдык сөздөрдүн жана бөлүкчөлөрдүн жардамы аркылуу да туюнтулушу мүмкүн. Сөздүктөрдө таң калуу мааниси бар төмөнкү бөлүкчөлөр берилген: *ай, ах, ба, боже, вишь, во, вот, господи, на (на тебе), неужели, разве*.

«Таң калуу» номинативдик-функционалдык талаасынын синтаксистик тиби бөлүмү «таң калуу» психикалык абалын туюндуруу үчүн колдонулуучу синтаксистик конструкциялардын типтерин сүрөттөйт. «Таң калуу» психикалык абалы орус тилинде *дивиться, подивиться, удивиться, изумиться, недоумевать, поразить, ахать, обомлеть, остолбенеть* этиштеринин жардамы менен туюндурулат. Синтаксистик типтин талаасындагы ядро болуп **N1Vf** – Я удивляюсь (*Мен таң калам*) модели саналат [3.2. Сүрөт].

3.2. Сүрөт - «Таң калуу» НФТ синтаксистик тиби

Борбордо чак, ыңгай, конверсия категориялары камтылган модификациялары жайгашкан: Мен таң калдым. Таң калмак эмесмин. Мен таң калам. Таңыркагыла. Мени таң калтырды. Мисалдарды келтирип көрөлү:– *Я не удивился бы, если бы застал в своей комнате пожар, вора, бешеную собаку...* (Страшная ночь, т.3, с.141).– *Батюшки! – изумился тонкий* (Толстый и тонкий, т.2, с.250).

Сегиз мүчөлүү парадигма: Я удивляюсь; Я удивлялся; Я не удивился бы; Я удивлюсь; Удивляйтесь; Надо удивляться; Стали удивляться. Я выразил удивление.(Мен таң калам; Мен таң калдым; Мен таң калмак эмесмин. Мен таң калтырам. Таң калгыла. Таң калыш керек; Таң калышты; Мен таң калганымды билдирдим).

Субстантивдик модель

У N2N - У меня... (менин, менде)

Түзүлүшү: Таң калуу абалын билдирүүчү илик жөндөмөсүндөгү сөз предлог менен+ атооч жөндөмөдөгү сөз.

Мааниси: таң калууну башынан өткөргөн субъект илик жөндөмөсүнүн синтаксистик формасы аркылуу билдирилет, субъекттин абалы субстантивдик моделдердин жардамы менен берилет.

Баштапкы типтеги субстантивдик сүйлөмдөрдө субъекттин абалы синекдоха формасында билдирилет (бет (жүз), көз, баш...): *На лице его появилось выражение крайнего удивления* (Тайный советник, т.5, с.142).

Үч мүчөлүү парадигма: Удивление. У меня на лице удивление. У меня было удивление.(Таң калуу. Жүзүмдө таң калуу жаралды. Менде таң калуу болду).

Жөндөмөлүк модель

Я в удивлении – N1 в N6. Мен таң калуудамын – N1 в N6

Түзүлүшү: Илик жөндөмөдөгү субъекттин аты + абалдын аты.

Мааниси: Абалга кирүү кырдаалын көрсөтүү.

Изилдөө материалында бул типтеги предикаттардын ролуна **«недоумение» (аң-таң болу)**сөзү чыккан конструкциялар берилген: - *Что же я тебе сделал? – спросил он в недоумении, моргая глазами.* (Дома, т.6, с.99); **«изумление» (айран-таң калу)**: *Иван Матвееч, судя по улыбке, которая еще не совсем сползла с его лица, ожидал совсем другого приема, а потому, увидев дышащее негодованием лицо ученого, он еще больше вытягивает в длину свою овальную физиономию и в изумлении открывает рот.* (Иван Матвееч, с.370, т.4).

Эки мүчөлүү парадигма: Я в недоумении (удивлении). Я был в удивлении.(Мен аң-таңмын. Мен таң калдым.)

Тактоочтук-предикативдик модель

Мне удивительно – N3Praed. Мага таң калыштуу- N3Praed

Түзүлүшү: Барыш жөндөмөсүндөгү сөз + абал категориясындагы сөз.

Мааниси: Таң калуу сезимин өзүнөн өзү келип чыккан нерседей баштан өткөрүү.

Бул түзүлүштөгү сүйлөмдөр объектке багытталбаган, субъекттин өзүндө катылган абалды сүрөттөшөт.

Изилдөө материалы тактоочтук-предикативдик моделдердин төмөнкүдөй типтерин берет:

- **таң калыштуу** предикативи менен **Praed** структуралык схемасы берилген: *Удивительно! Что с ним? Не спятил ли он с ума? Был человек людоедом и вдруг ...на тебе!* (Исповедь, т.2, с.27); **N1Praed:** *Удивительно и чувствительно оно было, Петр Егорыч!* (Он понял! т.2, с.174); **N3Praed:** *Ей удивительно: как это раньше она не могла понять такого пустяка?* (Спать хочется, т.7, с.12); татаал сүйлөмдөрдүн тутумунда: *Ему даже удивительно, как это я смог такую важную паву побить.* (Женское счастье, т.4, с.134).

Үч мүчөлүү парадигма: Удивительно; Мне удивительно; Оно было удивительно. (Таң калыштуу; Мага таң калыштуу; Ал таң калыштуу болду).

Атоочтуктук модель

Я удивлен – N1Part. Мен таң калганмын – N1Part

Түзүлүшү: атооч жөндөмөдөгү сөз + кыска туюк атоочтук.

Мааниси: Таң калууну башынан өткөргөн субъекттин активдүү абалы.

Изилдөө материалында предикаттардын ордуна **удивлен, изумлен, поражен, ошеломлен** деген кыска атоочтуктар колдонулган конструкциялар берилген: *Саша только удивлена, четырнадцатилетний же Гриша нахмурен и смотрит исподлобья* (Драма на охоте, т.3, с.318). *Артур был поражен этой изменой, как громом* (Ненужная победа, т.1, с.301).

Эки мүчөлүү парадигма: Я удивлен. Я был удивлен.

Метафоралык модель

Конструкциялар таң калуу абалын аздан көпкө карай кеткен градацияга ылайык көрсөтөт. *Михайло посмотрел на одежду дьякона, потрогал рукой рясу и пожал плечами... По лицу его разлилось крайнее недоумение* (В бане, т.3, с.182). Берилген конструкциялар «таң калуу» психикалык абалынын психологдор тарабынан белгиленген бардык фазаларын көрсөтөт.

Эки мүчөлүү парадигма: Удивление застыло; Удивление сменяется.

Конверсивдүү конструкциялар

Конверсивдүү моделдер «таң калуу» психикалык абалынын мааниси бар синтаксистик структураларда объект субъекти кандайдыр бир образ аркылуу (сапат, кандайдыр бир аракет, тышкы көрүнүш аркылуу) таң калтырган учурларда байкалат. Салыштырып көрөлү: Бул сөздөр мени таң калтырды. (Фауст, 5-т., 117-б.). – Мен бул сөздөргө таң калдым.

Изилдөө материалында конверсивдүү түзүлүштөр төмөндөгүдөй берилген: «удивиться» («таң калуу») предикативи менен – 44 конструкция; «поразить» - 43; «изумиться» - 8; «недоумевать» -2; «ошеломить» -1.

«Таң калуу» психикалык абалынын физиологиялык көрүнүшү

«Таң калуу» психикалык абалын *таасирдүү кыймылдар* термини менен белгиленген *мимика, пантомимика, үндүн тембри ж.б.* сыяктуу физиологиялык көрүнүштөрдүн жардамы менен туюндуруучу эксплициттик формалар да изилдөөбүздүн объекти болуп калды. Мимика, пантомимика, үндүн тембри жана башка физиологиялык көрүнүштөрдөн биз адамдын эмоционалдык абалы тууралуу маалымат биле алабыз. Башка эмоционалдык абалдарга караганда таң калууну сырткы көрүнүштөрдөн эле билип алсак болот, анткени таң калууну жашырып койууга анча эле мүмкүн эмес. Мисалы, адам жини келсе же кимдир бирөөнү жек көрсө, бул абалдарды ичинен «кайнап» турса да, сыртынан билгизбей койгонго болот. Изилдөөбүздөгү маалыматтар «таң калуу» психикалык абалына бир топ мүнөздүү физиологиялык көрүнүш болуп мимика жана пантомимика, сейрек учурларда беттин түсү, үндүн тембри саналарын далилдеп турат. Мисалы: - *Доктор разинул рот, хотел было что-то сказать, но не сказал ничего: у него отнялся язык* («Произведение искусства», т.5, 450) . *Аксинья обомлела* («Капитанский мундир», т.3, 168). - *Да как же можно? – крикнул он, изумляясь моему спокойствию* («Человек в футляре», т.10, с.50).

«Таң калуу» психикалык абалын билдирүүчү фразеологизмдер

Фразеологизмдер катышкан конструкциялар “таң калуу” психикалык абалынын номинативдик-функционалдык талаасындагы периферияда жатышат. Фразеологиялык сөздүктөрдө “таң калуу” психикалык абалын билдирүүчү 47 фразеологизм берилген. Изилдөө материалы таң калуу учурунун өзүн сүрөттөөчү же таң калууну эмоционалдык абал катары берүүчү фразеологизмдер көбүрөөк колдонуларын көрсөтгү: көзүн чоң

ачуу, көзү тегерек боло түшүү, *делать большие <круглые> глаза, разевать<раскрывать>рот, бог (боже) <ты> мой, бог (господь) с тобой.*

«Таң калуу» номинативдик-функционалдык талаасынын перифериясы

Номинативдик-функционалдык талаанын перифериясында таң калуу психикалык абалы сырдык сөздөрдүн, бөлүкчөлөрдүн жардамы аркылуу интонациялык жактан туюндурулган моделдер жайгашкан.

Биздин изилдөөбүздүн материалы *ай, тьфу, боже, господи* (ай, тьфу, оо Кудай, оо Жараткан) деген сырдык сөздөр катышкан конструкцияларды камтыйт: — *Ай, вай, удивительное дело, такие хорошие люди взяли да приехали* (Степь, т.7, с.31)! *-Боже мой, в какой недобрый час я попал! Удивительно несчастный день... удивительно* (Враги, т.6, с.32)! *Ай, вай, таң калыштуу иш, ушундай жакшы адамдар алышты да келип калышты!* (Степь, 7-т., 31-б.). — *Кантип эле? – деп шыбырады Абогин артка кадам таштаганча. – О, Кудайым, кандай каранкунго кабылдым! Укмуш бактысыз кун... укмуш!* (Душмандар, 6-т., 32-б.). Берилген сүйлөмдөрдө сырдык сөздөрдүн таң калууну билдиришинин көрсөткүчү болуп *таң калыштуу, таң калды* сөздөрү саналат.

Оозеки кепте бул же тигил эмоцияны интонация билдирет. Ал эми жазуу кебинде автордук ремаркасыз бул татаал, анткени сөздүктөрдөгү маалыматтар көрсөткөндөй, бир эле сырдык сөз же бөлүкчө ар түрдүү сезимдерди билдириши мүмкүн. «Кантип эле» деген сөздүн көп маанилүүлүгү тууралуу А.П.Чеховдун «Цветы запоздалые» («Кечиккен гүлдөр») аңгемесинде да сөз болот: *«Неужели?!» Вопрос головоломный. Маруся и не знала, что ответит себе на него. Он выражал и ее удивление, и смущение, и тайную радость, в которой почему-то ей стыдно было сознаться и которую хотелось скрыть от себя самой* («Кантип эле?!») баш катырган суроо. Маруся буга эмне деп жооп берерин билген да эмес. Ал анын таң калуусун да, уялуусун да, өзүнөн өзү жашыргысы келген жана эмнегедир билдиргенден уялып жаткан сырдуу кубанычын да туюндуруп турду.) (Кечиккен гүлдөр, 1-т., 413-б.).

«Таң калуу» номинативдик-функционалдык талаасын лексико-графиялык сүрөттөө тажрыйбасы бөлүмү «таң калуу» психикалык абалынын номинативдик-функционалдык талаасын түзүүчү лексико-фразеологиялык бирдиктердин мүмкүн болушунча толук жана ар тараптуу мүнөздөмөсүн берүү максатын көздөгөн талаа сөздүгүнүн моделин көрсөтөт. «Таң калуу» талаасын сүрөттөөнүн өзөгүндө негизги семантикалык категорияларды (синонимдерди, антонимдерди, полисемияны), сөздөрдүн этимологиясын, конверсивдүү, деривациялык мамилелерди, стилистикалык градацияны комплекстүү талдоо жатат.

“Талаа сөздүгүндөгү сөздүк түшүндүрмөлөрдүн мазмуну жана түзүлүшү” бөлүмү талаа сөздүгүндөгү сөздүк түшүндүрмөлөрдүн

лингвистикалык параметрлеринин системасын көрсөтөт. Сөздүк түшүндүрмөлөр төмөнкү лингвистикалык мүнөздөмөлөрдү камтыйт: психикалык абалдын түшүндүрмө сөздүктөр боюнча аныктамасы, синонимдер, антонимдер, конверсивдер, сөз жасоочу уя, сөздүн этимологиясы, сөздүн айкалышуу касиеттери. Түшүндүрмөнүн компоненттеринин бири болуп көркөм тексттерден алынган мисалдар аркылуу сүрөттөлгөн таасирдүү кыймылдар эсептелет. Таң калуу психикалык абалы адамда организмдин физиологиялык реакциясы – дене кыймылдары, мимика, беттин түсү, үндүн тембри түрүндө билдирилет.

КОРУТУНДУ

Биз жүргүзгөн изилдөө негизги жыйынтыктарды, теориялык жана практикалык тыянактарды түзүүгө, андан аркы изилдөөлөрдүн перспективаларын белгилөөгө мүмкүндүк берет.

А.Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары:

1) номинативдик-функционалдык талаанын түшүнүктөрүнүн көлөмү аныкталды, анын бөлүктөрү – ядро, борбор, периферия түзүмгө келтирилди;

2) «таң калуу» концептинин адамдын психологиялык абалдарынын жана эмоцияларынын системасындагы орду аныкталды;

3) изилденип жаткан концепттин илимий-түшүнүктүк жана образдык-баалоочу мазмуну ачылды;

4) «таң калуу» концептинин лексикографиялык мүнөздөмөлөрү аныкталды;

5) таң калууну репрезентациялоочу лексемалардын этимологиясы ачып көрсөтүлдү;

6) этимологиялык сөздүктөрдүн жардамы менен «таң калуу» талаасынын атынын башка сокку уруу образы менен байланышкан метафоралык прообразы аныкталды;

7) таң калуу маанисиндеги фразеологизмдердин негизги конструктивдик-семантикалык типтери баяндалды;

8) орус жана кыргыз тилдериндеги фразеологизмдердин айрым окшоштуктары жана мүнөздүү өзгөчөлүктөрү табылды;

9) В.И.Дальдын маалыматтары боюнча таң калуу мааниси бар орус макалдарына мүнөздөмө берилди, макалдардын дидактикалык жагы белгиленди;

10) «таң калуу» талаасынын курамы аныкталды жана «таң калуу» концептинин жалпы маанилеринин негизинде лексикалык, фразеологиялык жана синтаксистик деңгээлдерде иреттештирилди;

11) талаанын лексикалык тиби 93 конституенттен турат жана ядро менен периферияга ээ, ядро «таң калуу» талаасынын аты менен берилген, талаанын перифериясында стилистикалык боёктуулугу бар сөздөр, фразеологизмдер, сырдык сөздөр, бөлүкчөлөр берилди;

12) «таң калуу» концептинин стилдик дифференциациясына жана интенсивдүүлүгүнө лексикалык репрезентациялардын жөндөмдүүлүгү көрсөтүлүп берилди;

13) *таң калтыруу* предикаты сөздүн таңдануу, айран-таң калтыруу, айран калтыруу ж.б. сыяктуу лексикалык варианттарда ишке ашуучу инварианттык маанисин өзүнө камтыйт;

14) «таң калуу» номинативдик-функционалдык талаасынын синтаксистик тибин көрсөтүүчү синтаксистик конструкциялардын типтери мүнөздөлүп көрсөтүлдү;

15) синтаксистик типтин ядросу болуп *Мен таң калам* модели эсептелет, талаанын перифериясын метафоралык конструкциялар, таң калуунун физиологиялык реакцияларын сүрөттөп берүүчү конструкциялар түзөт;

16) изилденип жаткан концептти туюндуруунун вербалдык эмес ыкмалары көрсөтүлдү; мимика, пантомимика, үндүн тембри, көздүн жануусу сыяктуу таасирдүү кыймылдар психикалык абалдын тышкы белгилерин чагылдырышат;

17) талаа тибиндеги сөздүктө «таң калуу» психикалык абалынын сөздүк статьясынын түзүлүшү сунуш кыланды.

Б. Тыянактар

1. Таң калуу – фундаменталдык эмоциялардын бири, күтүүсүз же өзгөчө окуядан же кубулуштан улам келип чыккан психикалык абал. Таң калуу өзүнөн өзү полярдык эмоция боло албайт, бирок таң калууну жараткан окуяга адамдын берген баасы бул сезимди жагымдуу же жагымсыз кылат. Тил «таң калуу» концептинин төмөнкүдөй негизги мүнөздөмөлөрүн көрсөтөт: субъективдүүлүк, интеллектуалдык жана таанып-билүүчүлүк жемиштүүлүк.

2. Эң жыш комбинация болуп тексттерде көп сандагы варианттарда берилген «таң калуу + коркуу,чочуу» (испуг) комбинациясы эсептелет. Тексттерде үчүн «таң калуу + коркунуч (страх)», «таң калуу + кубануу» сыяктуу эмоциялар орун алган. Мындай айкаштар эмоциялардын жөнөкөй моделдерине дал келиши мүмкүн. «Таң калуу» концепти «чочуу», «коркунуч», «кубаныч» концепттерине бир топ жакын.

3. «Чочуу», «коркунуч» концепттеринин жакындыгы «таң калууну» билдирүүчү лексемаларга этимологиялык анализ көрсөткөндөй, берилген эмоциянын башка урулган соккунун натыйжасында келип чыгышы менен түшүндүрүлүшү мүмкүн.

4. Адам өзүнүн тажрыйбасынын, жашынын, социалдык абалынын натыйжасында белгилүү бир кырдаалда күтүүсүз же өзгөчө деп санагандардын баары таң калуунун объектиси боло алат, булар орус элинин макалдарында чагылдырылган.

5. Изилдөөбүзгө коюлган талаа проблемасы номинативдик-функционалдык талаанын түшүнүктөрүнүн көлөмүн аныктоо аркылуу,

анын бөлүктөрүн – ядросун, борборун, перифериясын эмоцияны билдирүүсүнө карай түзүп чыгуу аркылуу чечилди. Номинативдик-функционалдык талаа инварианттык маанинин негизинде иерархиялык уюшкан системада психикалык абалды билдирүүчү түрдүү деңгээлдеги лексика-фразеологиялык жана синтаксистик каражаттардын системасын көрсөтөт.

6. Адамдын психикалык абалын коштоочу физиологиялык реакциялар таасирдүү кыймылдар түрүндө берилди. Мимика, пантомимика, үндүн тембри, көздүн жанышы сыяктуу таасирдүү кыймылдар психикалык абалдын тышкы белгилерин чагылдырышат. Токтоп калган таасирдүү кыймылдар орус, кыргыз, англис тилдериндеги фразеологизмдерде камтылган. (көзүн чакчайтуу, көзүн чоң ачуу, кашын тикчийтүү ж.б.).

7. Изилдөөнүн талаа методу тилдик материалды баяндоонун жаңы тибине алып келет. «Таң калуу» психикалык абалынын номинативдик-функционалдык талаасы идеографиялык талаа сөздүгүндө көрсөтүлүшү мүмкүн. Сөздүктөгү сөздүн түшүндүрмөнүн түзүлүшүнө «таң калуу» психикалык абалын таасирдүү кыймылдарды камтыган көркөм тексттерден алынган сүрөттөөлөр киргизилген. Тексттик фрагменттер сөздүн семантикалык жана стилистикалык боёкторунун бардык көп түрдүүлүгүн сүрөттөйт.

Диссертациялык изилдөөнүн темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. Болотакунова, Г.Ж. Орус тилиндеги «таң калуу» психикалык абалын туюндуруучу лексикалык каражаттар [Текст] / Г.Ж. Болотакунова // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы, № 4 – 2012 I чыгарылыш.- Ош: ОшМУ. – 36-42-беттер.

2. Болотакунова, Г.Ж. «Таң калуу» психикалык абалынын номинативдик-функционалдык талаасы [Текст] / Г.Ж. Болотакунова // Кыргыз тили жана маданияты менен өз ара аракеттешүү контекстиндеги орус тилинин кызматы: КРСУнун 20 жылдыгына арналган эл аралык илимий-практикалык конференция. Бишкек ш., 2013-ж., 22-февраль; Г.П. Шепелеванын ред.аст. Бишкек: КРСУ, 2013. – 111-114-беттер.

3. Болотакунова, Г.Ж. «Таң калуу» психикалык абалын билдирүүнүн вербалдык эмес ыкмалары [Текст] / Г.Ж. Болотакунова// Региондор аралык мейкиндиктеги филология жана маданият: Профессор И.А.Воробьеваны эскерүүгө арналган эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Барнаул, 2013-ж., 15-17-май; Л.М.Дмитриеванын ред.аст. – Барнаул: Алт. Ун-нин басм., 2013. – 109-111-беттер.

4. Болотакунова, Г.Ж. Ушундай түрдүү «таң калуу»: психологиядагы жана лингвистикалык сөздүктөрдөгү концепттин аныктамасы [Текст] / Г.Ж. Болотакунова // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы. 2014. – № 2. – Ош: ОшМУ. – 8-11-беттер.

5. Болотакунова, Г.Ж. Орус тилиндеги «таң калуу» психикалык абалын туюндуруучу фразеологиялык каражаттар [Текст] /

Г.Ж. Болотакунова //Филологиянын, маданият таануунун жана искусство таануунун көйгөйлөрү учурдагы изилдөөлөрдө: 6-эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы, 2014-ж., 16-июнь, /«Апробация» ИИБ, - Махачкала: «Перо» басмаканасы, 2014-ж. – 53-55-беттер.

6. Болотакунова, Г.Ж. «Таң калуу» психикалык абалын туюндуруунун этиштик модели [Текст] / Г.Ж. Болотакунова //Кыргызстандын чыгаан лингвисти, белгилүү окумуштуу-педагог, профессор Г.С.Зенковдун 90 жылдыгына арналган «Орус тили өзгөргөн шарттарда» аттуу эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары. Ж.Баласагын атындагы КУУнун жарчысы. – Бишкек, 2014. – 34-37-беттер.

7. Болотакунова, Г.Ж. Орус тилиндеги «таң калуу» психикалык абалынын номинативдик-функционалдык талаасынын перифериясы [Текст] / Г.Ж. Болотакунова//Полиэтникалык региондун лингвомаданий феномендери коммуникативдик мейкиндикте: I Эл аралык илимий конференциянын материалдары (Ростов-на-Дону, 2014-жыл, 5–7-ноябрь); Е.А. Жукова, И.В. Ковтуненко, Е.В. Маслакова, О.М. Холмогоровдордун жалпы ред.аст.. –Ростов-на-Дону: ЮФУ басм.,2014. – 54-57-беттер.

8. Болотакунова, Г.Ж. «Таң калуу» номинативдик-функционалдык талаасын лексикографиялык сүрөттөө тажрыйбасы [Текст] / Г.Ж. Болотакунова //«Азыркы учурдагы илимдин теориясы жана практикасы» №2 (8), 2016. – http://modern-j.ru/osnovnoy_razdel_2_8_2016.

9. Болотакунова, Г.Ж. «Таң калуу» концептинин лингвистикалык мүнөздөмөсү [Текст] / Г.Ж. Болотакунова //«Экономика жана социум» №2(21) 2016. – http://iupr.ru/osnovnoy_razdel_2_21_2016.

10. Болотакунова, Г.Ж. Орус тилиндеги «таң калуу» концептинин номинативдик-функционалдык талаасы [Текст]/Г.Ж.Болотакунова //«Экономика жана социум» №2(21) 2016.–http://iupr.ru/osnovnoy_razdel_2_21_2016.

**Болотакунова Гульзат Жолдошбековнанын «Таң калуу»
психикалык абалынын тилдеги номинативдик-функционалдык
талаасы» темасындагы 10.02.19 – тилдин теориясы адистиги боюнча
филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: номинативдик-функционалдык талаа, ядро, борбор, периферия, «таң калуу» психикалык абалы, улуттук дүйнөнүн сүрөттөлүшү, талаанын лексикалык тиби, талаанын синтаксистик тиби, сөздүк.

Изилдөөнүн объектиси - «таң калуу» психикалык абалынын тилдеги номинативдик-функционалдык талаасы .

Изилдөөнүн предмети болуп полипарадигмалык теориянын жана лингвистикалык концептологиянын позициясынан каралуучу таң калуу маанисин камтыган тилдик каражаттар эсептелет.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты - «таң калуу» психикалык абалынын тилдеги номинативдик-функционалдык талаасын сыпаттоо.

Изилдөө методдору. Жалпы семантикалык мейкиндиктин лексико-фразеологиялык бирдиктерин системалуу түрдө көрсөтүү үчүн базалык метод катары талаа методу изилдөөнүн негизги методу болуп эсептелет. Иште башка методдор да колдонулду: аныктоочу-компоненттик талдоо, этимологиялык талдоо, контексттик талдоо, структуралык талдоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык изилдөөнүн үстүндө эмгектенүү процессинде концепттерди талаа методу менен изилдөө аркылуу жаңылык киргизе турган жыйынтыктар алынган. Концепттин лингвомаданий негизи жана аны атоочу ар кандай тилдердеги тилдик каражаттардын курамы аныкталды. Өз семантикасында таң калуу маанисин камтыган тилдик бирдиктер аныкталды. «Таң калуу» номинативдик-функционалдык талаасынын мүчөлөрүнүн орду аныкталып, өзөгүндө жана четинде жайгашкан тилдик бирдиктерге мүнөздөмө берилди. Орус тилиндеги өзөктүк мүчөлөрдүн семантикалык, синтагматикалык жана этимологиялык белгилери сүрөттөлдү. «Таң калуу» психикалык абалынын талаа тибиндеги сөздүктөгү түшүндүрмөсүнүн түзүлүшү сунушталды.

Иштин практикалык маанилүүлүгү изилдөөнүн корутундуларын жана жыйынтыктарын эмоционалдык концепттерди мындан ары изилдөөдө, таң калуунун талаа сөздүгүн түзүүдө, «Жалпы лингвистика», «Лексикология», «Маданияттар аралык коммуникация», «Когнитивдик лингвистика» дисциплиналарын окутуу тажрыйбасында колдонуу мүмкүнчүлүгү камтылган.

РЕЗЮМЕ

диссертации Болотакуновой Гульзат Жолдошбековны
«Номинативно-функциональное поле психического состояния
«удивление» в языке» на соискание ученой степени кандидата филоло-
гических наук по специальности

10.02.19 – теория языка

Ключевые слова: номинативно-функциональное поле, ядро, центр, периферия, психическое состояние «удивление», национальная картина мира, лексический тип поля, синтаксический тип поля, словарь.

Объект исследования - номинативно-функциональное поле психического состояния «удивление» в языке.

Предметом исследования являются языковые средства со значением удивления, рассматриваемые с позиции полипарадигмальной теории и лингвистической концептологии.

Цель диссертационного исследования состоит в описании номинативно-функционального поля психического состояния «удивление» в языке.

Методы исследования. Основным методом исследования является полевой метод как базовый для системного представления лексико-фразеологических единиц общего семантического пространства. В работе были использованы и другие методы: дефиниционно-компонентный анализ, этимологический анализ, контекстуальный анализ, структурный анализ.

Научная новизна исследования. В процессе работы над диссертационным исследованием были получены результаты, вносящие новое в изучение концептов полевым методом. Определены лингвокультурная сущность концепта «удивление» и состав его номинантов в русском, кыргызском, английском языках. Выявлены лексические, фразеологические и метафорические средства вербального выражения удивления в языке. Элементы НФП психического состояния «удивление» структурированы, охарактеризованы ядро и периферия концепта «удивление» в языке. Описаны семантические, синтагматические и этимологические признаки ядерных элементов в русском языке. Предложена структура словарной статьи психического состояния «удивление» в словаре полевого типа.

Практическая значимость работы заключается в возможности использования выводов и результатов исследования в дальнейшем изучении эмоциональных концептов, составлении полевого словаря удивления, в практике преподавания дисциплин «Общее языкознание», «Лексикология», «Межкультурная коммуникация», «Когнитивная лингвистика».

ABSTRACT

Gulzat Bolotakunova Joldosbekovna

«Nominative-functional field of mental state “surprise” in the language»

Dissertation to receive an academic degree of a Candidate of Philology on the specialty– 10.02.19 – theory of language

Key words: nominative-functional field, the core, the center, the periphery, the mental state “surprise”, national picture of the world, the lexical type of the field, the syntactic type of the field, vocabulary.

Object of the research is the nominative-functional field state “surprise” in the language.

Subject of research are language means with the value of surprise, which are viewed from the position of polyparadigmatic theory and linguistic conceptology.

The purpose of the research is description of the nominative-functional field mental state “surprise” in the language.

Methods of research. The main method of research is a field method as a base for a systematic presentation of lexical and phraseological units of a general semantic space. The other methods have been used in the work: definitional-component analysis, etymological analysis, contextual analysis, structural analysis.

Scientific novelty of research. In the process of dissertation research results were obtained that bring new in the study of concepts with a field method. Lingvocultural essence of the concept “surprise” and the composition of its nominees in Russian, Kyrgyz and English languages were defined. Lexical, phraseological and metaphorical means of verbal expression of the surprise in the language were revealed. Elements of nominative-functional field of mental state “surprise” were structured, the core and the periphery of the concept “surprise” in the language of the concept of surprise were characterized. The semantic, syntagmatic and etymological signs of nuclear elements in the Russian language were described. The structure of lexical article of mental state “surprise” was suggested in the vocabulary of field type.

The practical part of research is the ability to use conclusions and results of research in the further study of emotional concepts, in the preparation of the field vocabulary of surprise, in the practice of teaching disciplines "General linguistics", "Lexicology", "Intercultural communication", "Cognitive linguistics".

